

biológiai aspektusok ugyanakkor mind a negatív, mind pedig a pozitív előjelű megközelítésekben erőteljesen áthatották egymást, Goethe (kötetünk címében idézett) kifejezésével élve: „egymásba tükröződtek”. Ezen alakzatok azonban igazából csak a történeti vizsgálat fényében válnak láthatóvá, s így kaphatunk magyarázatot arra is, hogy a kaukázusi rassz terminusa miként kerülhetett hosszú kitérőkön és tragikus kataklizmákon keresztül a 18. századi göttingeni viták közegéből a 21. századi repülőterek angol nyelvű felirataig.

SZ. KRISTÓF ILDIKÓ

Az ausztrál bennszülöttek teste

*Almási Balogh Pál ismeretlen kézírata
és az etnológia (egyik)
születése Magyarországon*

Amikor Sárkány Mihály és Vargyas Gábor 1995-ben kiadták Hunfalvy Jánosnak, az első magyar Földrajz Tanszék alapítójának és oktatójának egyetemes néprajzi tárgyú előadásait – pontosabban az azokról készült korabeli kézíratos egyetemi jegyzeteket –, fontosnak tartották hangsúlyozni, hogy ezek az 1870-es években tartott előadások is alátámasztják, hogy az etnológia tudományának figyelemre méltó hagyománya van („van múltja,” ahogy írják) Magyarországon.¹

A kulturális másság tudományának, Claude Lévi-Strauss klaszrikus definíciójával élve, lényegében háromféle diskurzusa – szintje vagy regisztere – alakult ki Nyugat-Európában. Az *etnográfia*: ez körülbelül életmódleírást jelent; az *etnológia*: ez körülbelül összehasonlító életmódleírásokat, valamiféle komparatív kultúrakutatást jelent, és – főként nálunk, Közép-Európában – általában az *Európán kívüli népekre* vonatkozik; valamint a (kulturális) antropológia, ami mindkét előbbit magában foglalja, de azok *fölkött* is áll, s az *össz-*

¹ Sárkány Mihály – Vargyas Gábor: Hunfalvy János és az „Egyetemes néprajz,” in *Egyetemes néprajz (Ethnographia)*. Dr. Hunfalvy János egyetemi nyilvános rendes tanár előadásai után szerkeszté Rácz Géza úr [Számos, a szöveg közé nyomott fémetszettel illusztrálva]. Budapest, 1876/77. II. A kézírásos litográfia alapján közreadja Sárkány Mihály és Vargyas Gábor. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 1995, VIII–XV.

emberiség, az összembari kultúra vonatkozásában, igyeckzik releváns megállapításokat tenni.²

Ami Magyarországot illeti – nagyon vázlatosan, és időrendben visszafelé haladva –, számos jól ismert, 18–19. századi keleti utazónk munkássága (Vámbéry Ármin, Reguly Antal, Kőrösi Csoma Sándor, Benyovszky Móric stb.) valóban azt jelzi, hogy a jórészt hazai vonatkozású etnográfia mellett az *Európán kívüli* érdekeltségű etnológia és a kulturális antropológia is számottevő „múlttal” rendelkezett Magyarországon. A keletre irányuló utazások esetében ez mindenekelőtt az őshazakereséssel, a magyarság eredete tisztázásának a szándékával függött össze. Jómagam az utóbbi években mintegy a *másik* iránnyal kezdtem el foglalkozni: azzal, hogy mennyit tudtak, milyen ismeretekkel rendelkeztek a 18–19. századi, illetve azelőtti Magyarországon a *nyugati* félteke őslakos népeiről, s hogy mi volt a funkciójuk ezeknek a speciális ismereteknek a különböző korszakokban.³ A vallással, a keresztény térítésekkel kapcsolatos vonulatát illetően ez a tudás nálunk is sokkal messzebbre, legalább a 17. század közepére látszik visszamenni, gondolhatunk például jezsuita misszionáriusaink kiterjedt, ám máig meglehetősen kevésbé kutatott tengerentúli/amerikai stb. tevékenységére, vagy például a

²Lásd Claude Lévi-Strauss: Introduction: Histoire et ethnologie, in Claude Lévi-Strauss: *Anthropologie structurale*. Plon, Paris, 1974 [1958]), 10–11.

³Egy 18. század végi természethistória-tankönyv magyarországi recepciója kapcsán – a *nyugati* irányt általában is kiemelve – ezeket a kérdéseket tárgyalom, lásd Sz. Kristóf Ildikó: „Szep, majom, fekete ember, matska kepeket mutat neki”: a természethistória színtereinek textuális és figurális konstrukciója G. C. Raff tankönyvében, 1778/1799–1846, in Gurka Dezső (szerk.): *Tudósok a megismerés színterein. A romantikus tudományok és a 18–19. századi tudóssztereotípiák*. Gondolat, Budapest, 2012, 160–176; a tanulmány bővebb, a nyugat-európai recepció kérdéseit is vizsgáló, angol nyelvű változatát lásd Ildikó Sz. Kristóf: The Uses of Natural History. Georg C. Raff's *Naturgeschichte für Kinder* (1778) in its Multiple Translations and Multiple Receptions, in Alison Adams – Philip Ford (ed.): *Le livre demeure. Studies in Book History in Honour of Alison Saunders*. Droz, Genève, 2011, 309–333.

nagyszombati jezsuita egyetem kalendáriumaiba foglalt, Európán kívüli vonatkozású etnológiai/antropológiai ismeretekre.⁴

Ebben a tanulmányban – az *emberképek és a test reprezentációjának* a közelebbi témájában – most csak a későbbi, szekuláris vonulatról, illetve annak egy igen fontos, máig alig ismert 19. század eleji összetevőjéről szeretnék beszélni: Almási Balogh Pál egy ismeretlen kézírata kapcsán.

2006-ban, egy Alexander von Humboldt magyarországi fogadtatásával kapcsolatos levéltári kutatás során bukkantam rá *Az ember Ausztráliában* című kézirat szövegére, Almási Balogh Pál irathagyatékában az ELTE Egyetemi Könyvtárban, Budapesten. A kézirat összesen hat ívrét papírt tesz ki, ezek kettőbe vannak hajtva, és füzeteszerűen egymásba rakva. A füzetnek nem minden oldalára került írás: a teleírt oldalak száma összesen tizenkilenc. Almási Balogh kézírata különböző gondolati egységekre, alfejezetekre tagolódik, amelyek legtöbbször (aláhúzott) alcímet visel. Az első gondolati egység cím nélküli, közvetlenül a főcím után következik, és az ausztrál

⁴Lásd például Sz. Kristóf Ildikó: A demonológia funkciói: misszionáriusok és indiánok az amerikai Délnyugaton (17–18. század), in Pócs Éva (szerk.): *Démonok, látók, szentek. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. Balassi, Budapest, 2008, 115–134; Sz. Kristóf Ildikó: Misszionáriusok és démonok. Az amerikai indiánok démonizált ábrázolása a felső-magyarországi jezsuita könyvtárakban a 17. és 18. századokban, in Landgráf Ildikó és Nagy Zoltán (szerk.): *Az elkerülhetetlen. Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére*. PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék – MTA BTK Néprajztudományi Intézet – L'Harmattan – Könyvpont, Pécs–Budapest, 309–345; Ildikó Sz. Kristóf: Anthropologie dans le calendrier: la représentation des curiosités de la nature et des peuples exotiques dans les calendriers de Trnava, 1677–1773, in *Proceedings of the conference „Le livre. La Roumanie. L'Europe,” colloque international à Mamaia, Roumanie, 23–27 septembre, 2012* (Bucharest: megjelenés alatt); Ildikó Sz. Kristóf: Local Access to a Global Knowledge. Historia Naturalis and Anthropology in the Jesuit University of Trnava as Transmitted by Its Calendars, 1676–1709 (1745), in Gábor Almási – Áron Zarnóczy et al. (szerk.): *Exchange of Information and Knowledge between Europe and Divided Hungary, 1541–1699* (3 kötet). Cambridge Scholars Publishing, Cambridge (megjelenés alatt).

bennszülöttek testi felépítésének és lakókörnyezetének a sajátosságait taglalja (kb. 3 oldal). Ezután következnek az alcímekkel is jelölt részek, úgymint „Vallás” (kb. 2 és fél oldal), „Lakhelyek” (kb. 2 oldal), „Életmód” (kb. 1 oldal), „Házasság” (kb. 5 és fél oldal), „Babona” (kb. 2 és fél oldal), valamint „Hajlamok” (kb. 2 oldal), „Öltözet” (kevesebb mint 1 oldal), és végül „Nyelv” (kicsit több mint 1 oldal).

Almási Balogh Pál ezen írása nem más – megítélésem szerint –, mint az első *etnológiai/kulturális antropológiai kismonográfia*, amit Magyarországon Ausztrália őslakóiról írtak.⁵ A kézirat sajnálatos módon datálatlan, így csak belső, tartalmi és szöveggközi hivatkozásai alapján lehet következtetni arra, hogy körülbelül mikor keletkezhetett. Erre a későbbiekben még visszatérek. Ez az írás teljességgel ismeretlen a magyarországi néprajztudomány – egyetemes néprajz és kulturális antropológia számára –,⁶ s úgy látom, szélesebb tudománytörténetünknek sem vált a részévé. Mindeddig semmilyen említés, hivatkozás formájában nem találkoztam vele; nyomtatásban úgy tűnik, nem jelent meg.

Ugyanakkor, amit lehet tudni erről a szövegről, a benne foglalt másság-reprezentációkról és azok különböző kontextusairól – amit az alábbiakban megpróbálok összefoglalni –, az úgy vélem, rendkívül fontos tudománytörténetünk számára.

Almási Balogh Pál 1794-ben született egy Borsod megyei kis faluban, Nagybarcán, és a sárospataki főiskolán tanult. A reformkorban orvosdoktorként tevékenykedett, ismeretes, hogy Széchenyi és Kossuth háziorvosa volt. Két nagyobb külföldi, nyugat-európai tanulmányutat tett, s 1825-ös németországi útja során megismerkedett a homeopata gyógymóddal, ő vezette be Samuel Hahnemann taní-

⁵ *Az ember Ausztráliában*. Kézirat. Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár, Budapest [KRNYO D 22/5].

⁶ Sándor Istvánnak az 1850–1870-es éveket átfogó néprajzi bibliográfiája például nem tartalmazza, holott Almási Balogh Pál más (megjelent) műveit felsorolja. Lásd Sándor István: *A magyar néprajztudomány bibliográfiája, 1850–1870*. Akadémiai, Budapest, 1977.

tásait Magyarországra. Göttingenben a már idős Johann Friedrich Blumenbachhal (1752–1840) is találkozott, aki a fizikai antropológia egyik úttörője volt. 1836-tól szerkesztője és recenzáló szerzője is lett a *Tudománytárnak*. Ő tartotta Alexander von Humboldtról a megemlékezést az Akadémián 1858-ban, s ő írta Humboldt munkásságáról a leghosszabb és legrészletesebb bemutatást a *Budapesti Szemlében* 1860–1862 között (5 hosszú közleményt). Kéziratos hagyatékának tanúsága szerint hozzájárult Charles Darwin gondolatainak a népszerűsítéséhez is.⁷ Almási Balogh legalább öt nyelven olvasott és írt, s hosszú élete során mindvégig aktívan részt vállalt a Magyar Tudós Társaság működtetésében és nemzetközi (elsősorban francia) kapcsolatainak a kiépítésében. 1867-ben hunyt el.⁸

Ami az etnológia/kulturális antropológia tudományát illeti, ez Almási Balogh ifjú korában – s az ő nagyon kevés megjelent, ám annál több kéziratban maradt írásában – jobbára még a természettudományok diskurzusába és rendszerébe ágyazódott. Amikor Almási Balogh 1815-ben, sárospataki tanulmányai alatt, illetve után katalógusba rendezte a korabeli tudományokat, hogy így összefoglalva számontarthassa azok legfontosabb európai képviselőit, sem az „etnológia”, sem az „antropológia” szót nem használta még. Az illető tudománynak ekkoriban még nem volt külön elnevezése, sem pedig szervezeti háttere Magyarországon. Az ilyen jellegű műveket – vagyis életmódleírásokat, életmód-összehasonlításokat és másság-reprezentációkat – Almási Balogh *Catalogue des plus célèbres auteurs dans toutes les espèces des sciences et des beaux arts* című kézirat katalógusában ekkoriban még olyan alfejezetek vagyis szakok alatt találjuk, mint *Geographia és Statistika*; a geográfián belül *Új Geographia*,

⁷ Munkásságának ezt az ugyancsak kevésbé ismert aspektusát a fellelt kézirat források alapján a későbbiekben tervezem feldolgozni.

⁸ A mindeddig legrészletesebb – és leginkább primér forrásokon alapuló – róla szóló monográfia Nagy Károly: *Dr. Almási Balogh Pál életútja 1794–1867*. Borsodi Nyomda, Nagybarca-Ózd, 1992.

Ó *Geographia, Mathematica Geographia* (idesorolta Almási Balogh például Maupertuis lappföldi utazását (1736)), *Physica Geographia*, a statisztikán belül egyes országok statisztikái, valamint *Utazás leírások* (pl. Zimmermann, Forster, Brydone nevei szerepeltek itt), és ún. *Utazás-gyűjtők* – útbeszámolók gyűjteményes kiadásai – (Harris, Campbell, Stevens, Barrow), valamint a *Geographia és Statistika Literatúrája*. Mindezek mellett – és inkább még a korábbi századok gyakorlatát idézve – etnográfiai/etnológiai jellegű témák, részletek voltak megtalálhatók a természettudományok, elsősorban a *természethistória* egyes, a korszakban még nem feltétlenül elkülönült ágai-ban is, mint például a *Physica*, vagyis (!) *Természettudomány*, illetve azon belül *Magia, Zoologia, Botanica* (Almási Balogh utóbbi alá sorolta például La Pérouse óceániai utazásait [1785–1788]), vagy a *Medicina* vagyis *Orvostudomány – Heilkunde* (idesorolta például Blumenbachot és Linnét), ezen belül *Physiologia* (ugyancsak Blumenbach egyik munkája szerepelt itt). Almási Balogh külön csoportba sorolva is feljegyzett továbbá ún. *Híres utazókat* (így például *Tengeren Anson és Kruzenstern*), akiknek a munkái ugyancsak tartalmaztak etnográfiai leírásokat.⁹

Szerzőnk kéziratos hagyatékában ugyanakkor az is jól látható, hogy az etnológia/kulturális antropológia legsajátosabb tematikája – az *Európán kívüli őslakos* népekkel kapcsolatos diskurzus – a korszakban már elkezdett fokozatosan kiemelkedni és elkülönülni is az egyéb tematikákból. Ezt tanúsítja magának az ausztráliai bennszülöttekről szóló kismonográfiának az első bekezdése is: „Az emberfaj természethistoriájának egy igen érdekes ha nem legérdekesebb részét, azon népfajok’ studiuma teszi, mellyek az emberi műveltség legalsóbb fokán állanak. Szembeszökő közelségben találjuk is az em-

⁹ Almási Balogh Pál: *Catalogue des plus célèbres auteurs dans toutes les espèces des sciences et des beaux arts. Composé à S. Patak 1815*. Kézirat. Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár, Budapest [KRNYO D 19 Balogh Pál Egyveleg Kivonatai 7. Különféle 1815].

bert az állatokhoz, mellyektől csak az emberfaj’ némelly elsősegei, nevezetesen a’ beszéd s’ égreemelt fő által különbözik. Mezítelenségökben találjuk is az emberben lakozó hajlamokat ‘s szenvedelmeket, mellyek a’ társasági életben, a’ nevelés, társasági viszonyok ‘s különbféle körülmények által olly sok ezernemű árnyéklatok ‘s alakokban mutatkoznak.”¹⁰

Ez a bekezdés kitűnően jelzi, hogy Almási Balogh szövege a késő felvilágosodás – kora romantika progresszív társadalmi diskurzusa-ba illeszkedik. Benne a bennszülött *ösztönlény*, aki egy elképzelt társadalmi fejlődés első/legalsóbb fokán áll, lehetősége van a továbbfejlődésre, de „primitív” mivoltában is lényeges tanulságokkal szolgál az őt vizsgáló európai tudós számára. A szöveg elemzésében és kontextualizálásában azonban még messzebbre mehetünk, hiszen Almási Balogh konkrét szerzőket is említ, akiknek a munkáira írásának összeállítása során támaszkodott. Egy effajta mikrofilológiai feltáráson dolgozom már egy ideje, s a továbbiakban annak első eredményeit mutatnám be. Azt is látnunk kell ugyanakkor, hogy az ilyenfajta progresszív – „stadiális” és hierarchizált – történeti-társadalmi diskurzusok napjainkra igencsak problematikussá váltak mind a nyugat-európai posztkoloniális kritika, mind pedig a fel-növekvő őslakos értelmiség identitáskeresési törekvéseinek, mozgalmainak a tükrében.¹¹

Almási Balogh Pál etnológusnak szobatudós volt – karosszék-utazó –, aki a természettudományi irodalom mellett szenvedélyesen gyűjtötte a földrajzi – utazási irodalmat is. Talán nem túlzás azt ál-

¹⁰ [Az átirat a sajátom. Kiemelés ugyancsak tőlem: Sz. Kristóf Ildikó.]

¹¹ Sz. Kristóf Ildikó: Kulturális KRESZ az amerikai Délnyugaton, avagy hogyan legyünk ‘holisztikusak’ manapság? in Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor (szerk.): *Fehéren, feketén. Varsánytól Rititig. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére* I. L’Harmattan, Budapest, 2004, 97–118; Sz. Kristóf Ildikó: Kité a hagyomány és miből áll? Az *Indigenous Studies* célkitűzései a jelenkori amerikai indián felsőoktatásban, in Wilhelm Gábor (szerk.): *Hagyomány és eredetiség. Tanulmányok*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 2007, 153–172.

lítani, hogy nemcsak ismerte, hanem „megélte” – átélte és átérezte – a késő felvilágosodás és romantika kora beli reprezentációknak azt a kettős toposzát, miszerint az olvasás nem más, mint *utazás*, illetve a *Másokkal való társalkodás*, és megfordítva, az utazás és a Másokkal való társalkodás – fizikai/testbéli jelenlét nélküli – *olvasásként* is elgondolható és „megvalósítható” volt.¹² Egyik legjobb monográfusa, Nagy Károly a következő vallomást találta tőle egyik, könyvekről szóló szövegében:

*A könyvek az emberi lélek tolmácsai. Nekem mindenkor olyan, ha új könyvek akadnak kezembe, mintha távollévő emberek lelkei lebegnének előttem, melyek közül akaratom szerint új ismeretséget, barátságot vagy talán lelki atyafiságot is köthetek. Valami bódító ingere van azon gondolatnak, hogy ezek által a könyvek által oly embereknek érzéseit, gondolatait, ismereteit tehetem magamévá, kiket tőlem nagy darab földek, tengerek, országok választanak el, kiket talán sohasem láthatok, de akikkel mégis ezen mód által igen közeli kapcsolatba kerülök és amikor tetszik meglátogathatom őket. Ezen ismerkedések éppen olyan törvényeket mutatnak, melyeket a körülöttünk lévő emberekkel való társalkodásban tapasztalunk.*¹³

Tudjuk, hogy Almási Balogh Pál sohasem járt Ausztráliában, sohasem „társalkodott” élő bennszülöttekkel. Óceánia őslakosairól csak a saját és mások könyvtárából, rajzokból és metszetekből szerezhetett és szerzett ismereteket. Esetleg még Blumenbach göttingeni koponyagyűjteményében tájékozódhatott, amelyet 1825-ben személyesen is alkalma volt meglátogatni.¹⁴

¹² A toposzról, annak szélesebb európai és azon belül, magyarországi elterjedtségéről egy 18. század végi, illusztrált természethistória tankönyv kapcsán lásd Sz. Kristóf Ildikó: „Szep, majom, fekete ember, matska kepeket mutat neki.”

¹³ Nagy Károly: *Dr. Almási Balogh Pál életútja*, 124–125.

¹⁴ Uo. 39–40.

Az Ausztrália-kismonográfia szövege ugyanakkor rendkívül „képies”, képszerű, színes. Az őslakosokról egy meglehetősen koherens, *barbarizáló* elképzelést közvetít, amelyben a fizikai körülmények és sajátosságok – így a *test* – központi helyet foglal el. A szöveg és a képiség szorosan egybefonódik, s mivel szerzőnk a kivételesen korrekt, pontos tudósok sorába tartozott, forrásai számos esetben visszakereshetőek voltak. *Szöveges forrásai* – a könyvek – tekintetében a filológiai feltárás annál könnyebb (és élvezetesebb) volt, hiszen Almási Balogh rendkívül gazdag magánkönyvtárral rendelkezett, ami – amennyire meg tudtam állapítani – számos esetben magában foglalta az ehhez az írásához felhasznált köteteket is. Sok esetben *képi forrásai* – legalábbis a vonatkozó vizuális sztereotípiák – is azonosíthatók voltak, hála a korszak sokrétű és igen kiterjedt vizuális ismeretanyagának; könyveinek lapjain Almási Balogh számos Ausztráliára vonatkozó rajzot és metszetet ugyancsak birtokolt. Magánkönyvtárának katalógusai arra utalnak továbbá, hogy igen jól ismerte a Nyugat-Európában tudományként éppen akkoriban kiemelkedő *etnológia/kulturális antropológia* textuális és vizuális kezdeményeit, forrásait is. Ez utóbbi tény kiemelkedő jelentőségű tudománytörténetünk szempontjából, ugyanakkor igen sok mikro-filológiai feltárára van még szükség ahhoz, hogy részletesebb áttekintést lehessen adni róla.

Nézzük most az Ausztrália-kismonográfia datálásának a lehetőségét, keletkezésének a lehetséges idejét. *Terminus ante quem*et egyelőre nem tudok javasolni, *terminus post quem*et viszont már igen, mégpedig meglehetősen pontosan, konkrétan a szövegben hivatkozott szerzők és munkáik megjelenésének az időpontja alapján. Almási Balogh név szerint *hat* külföldi, nyugat-európai szerzőt emlegetett többször is. Ezek a következők.

Bizonyos „Quoy és Gaimard híres természetvizsgálók”, akik, mint írja, „sokszor látták Australia’ vad bennszülötteit a’ matrózok által elvetett halbeleket felfalni”, s akik szerint „a tengeri kutyák öblénél (la baie des Chiens-Marins), mind az ember, mind min-

den e' tájon lakó állat tengervízzel kénytelen szomjúságát oltani". Ez a francia szerzőpáros nem más, mint Jean René Constant Quoy zoológus és Joseph Paul Gaimard hajóorvos és természettudós, akik két Föld körüli – Óceániát is érintő – expedíción is részt vettek. 1817 és 1820 között a *l'Uranie* nevű hajón Louis de Freycinet kapitány parancsnoksága alatt, valamint az *Astrolabe* nevű hajón 1826 és 1829 között Jules Dumont D'Urville kapitánysága alatt. Mint megállapíthatom, mindkét expedíció kiadott anyaga megvolt Almási Balogh Pál magánkönyvtárában. A Freycinet-expedíció 1824-től kezdődően kiadott anyagában, az 1825. évi kötetben megtalálható Almási Balogh Pál jellegzetes *ex librise* is.¹⁵

Többször említ a szöveg egy bizonyos „Collins urat”, akinek a közlései alapján például egy Benilong nevű őslakos angliai utazásáról, hiedelmeiről, feleségeiről és egyéb „barbarus szokásairól” értesülünk. Ez a szerző nem más, mint David Collins angol ezredes, az első ausztráliai gyarmat, a büntetőkolóniaként létrehozott New South Wales egyik alapítója, majd Tasmánia első kormányzója. 1798 és 1802 között kiadott Londonban egy kétkötetes beszámolót az ausztráliai angol gyarmatosításról, amit Almási Balogh Pál – akár elsőkézből, akár különböző szövegközvetítéseken keresztül – ismerhetett, egyes részletei mindenesetre szerepelnek a munkájában.¹⁶

Egy bizonyos „Barrington” is emleget a szöveg, akinek a leírásai alapján például az őslakosok szerelmi rítusairól, valamint szellemekkel/kísértetekkel kapcsolatos hiedelmeiről közöl adatokat, illetve előbbiekről egy hosszabb „anecdótát” is. Ez a szerző nem más, mint George Barrington ír származású zsebtolvaj, aki egy büntetőtranszporttal került az ausztrál kolóniára. Egy darabig együtt élt egy

¹⁵ Louis de Freycinet: *Voyage autour du monde, Entrepris par Ordre du Roi... Exécuté par les corvettes de S. M. l'Uranie et la Physicienne, pendant les années 1817, 1818, 1819 et 1820.* Paris, 1824.

¹⁶ David Collins: *Account of the English Colony in New South Wales, with some Particulars of New Zealand.* I–II. kötet. London, 1798–1802.

bennszülött asszonnyal, s ő is megírta a gyarmat keletkezésének és az ő személyes odakerülésének a történetét. Műveit 1795 és 1801 között, majd 1802-től Londonban adták ki, bár a történészek véleménye megoszlik a tekintetben, hogy szövegei mennyire hitelesek, mennyire Barrington sajátjai. A mi szempontunkból azonban az a lényeges, hogy Almási Balogh Pál ezt a munkát is akár elsőkézből, akár különböző szövegközvetítéseken keresztül ismerhette, hiszen részletei szerepelnek az Ausztrália-kismonográfiában.¹⁷

Egy bizonyos „Cunningham sydneyi fűvészre” is hivatkozik Almási Balogh írása, akitől ugyancsak bennszülött hiedelmeket kivonatolt – a vizekben, a szárazföldön (barlangokban) lakó szellemekről, valamint a mennydörgéssel és a villámlással kapcsolatos rítusokról. Ő nem más, mint Allan Cunningham, skót botanikus és felfedező, aki legfőképpen Ausztrália flóráját kutatta, és az 1820–30-as években több munkát is megjelentetett ebben a tárgyban Londonban. Hogy Almási Balogh Pál konkrétan melyeket használta ezek közül, az egyelőre kérdéses, ahogyan az is, mint látni fogjuk, hogy eredetiben használta-e őket.

Az Ausztrália-kismonográfia hivatkozik végül még „Cook kapitányra,” azaz James Cooknak – Ausztrália, mint az ötödik kontinens tulajdonképpeni felfedezőjének – valamely munkájára. Ez utóbbi esetben ugyanúgy kérdéses, hogy eredeti vagy közvetített szöveget használt-e. Cook leírását az északi, az Endeavour folyó partjain lakó őslakosok nyelvének a sajátosságai, s a különböző bennszülött „dialectusok” egymástól való jelentős eltérései kapcsán említette.

Figyelemre méltó ugyanakkor, s további aprólékos szövegfilológiai-tudománytörténeti vizsgálatokat igényel, hogy a francia Óceánia-kutató Jules Dumont d'Urville nagy, illusztrált utazástörténeti gyűjteményének, a *Voyage pittoresque autour du monde*-nak az

¹⁷ George Barrington: *A Voyage to New South Wales.* In two volumes. I. vol. *A Voyage to Botany Bay.* London, 1795 and 1801; George Barrington: *The History of New South Wales.* London 1802 and 1810.

Ausztráliáról szóló része¹⁸ ugyancsak tartalmaz olyan részleteket, bekezdéseket, mondatokat, amelyek megegyezni látszanak Almási Balogh Ausztrália-kismonográfiájának egyes részleteivel. A problémát tovább bonyolítja, hogy ezek a részletek, bekezdések és mondatok a fent említett szerzők közül is említenek egyeseket, s hivatkoznak a munkáikra is (például Cunninghamére, Collinséra stb.). Kutatásaim szerint Dumont d'Urville munkája több példányban is megvolt Almási Balogh magánkönyvtárában. Tanulmányom végén Almási Balogh Ausztrália-kismonográfiájának azon, az őslakosok fizikai környezetével és testével kapcsolatos szöveghelyei közül adok majd válogatást, amelyek megegyezni látszanak a Dumont d'Urville-féle *Voyage pittoresque autour du monde* egyes leírásaival és képi ábrázolásaival.

Az említett munkák megjelenési éveit figyelembe véve, Almási Balogh dolgozata 1835-nél később kellett, hogy íródjon, ám valószínűleg nem sokkal később. A hivatkozott nyugat-európai szerzők munkáinak – mindenekelőtt Dumont d'Urvillének – a használata nyomán elmondható, hogy a maga korában korszerűnek, *uptodate*-nek volt tekinthető. Almási Balogh Pál korának legkiemelkedőbb, Óceániára és Ausztráliára vonatkozó angol és francia nyelvű természettudományos munkáit hivatkozta, dolgozta fel, és megalakította ezáltal – amit nem lehet eléggé hangsúlyozni –, az első magyar etnológiai kismonográfiát az ötödik kontinens őslakosairól.

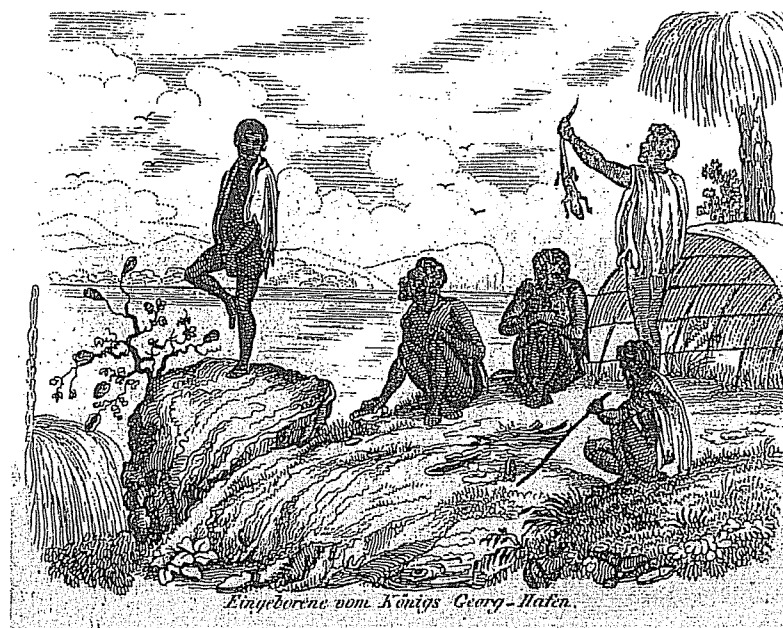
Ami végül Almási Balogh írásának a képiségét, a képi sztereotípiáit illeti, a testtel, és az etnológiai jellegű emberképpel kapcsolatosan számos olyan szöveghely található benne, amelyekhez a korszakban – Nyugat-/és Közép-Európa-szerte – elterjedt vizuális ábrázolások, az őslakosokkal kapcsolatos képi sztereotípiák is köthetők. Ezen a helyen hat ilyen kisebb részletet idéznék. Mind a hathoz, mint előbb említettem, a Dumont d'Urville *Voyage pittoresque autour du monde*

¹⁸Jules Dumont d'Urville (szerk.): *Voyage pittoresque autour du monde. Résumé général des voyages de découvertes*. II. köt. Paris, 1835, 301–326.

című munkájában közölt metszetek társíthatók, s mind a hat szorosabban etnográfiai/etnológiai vonatkozású.

Az ausztráliai őslakók *testi/fizikai felépítése* európai szemmel nézve, csúnya és ijesztő: „[Soványságuk] azon nyomoruság, 's szegény táplálék' eredménye, melly ezen szerencsétlen emberfajnak jutott. (...) gyikokkal és sovány gyökerekkel élnek, mellyekkel alig tengethetik életüket”; *Öltözetük* európai szemmel nézve „igen hiányos”: „Egész télen át, csak egy vékony kangaroo-bőrrel takaródnak ők, melly vállait alig fedi.” (1. kép)

Testdísztetésük/testfestésük félelmet kelt: „lehet-é borzasztóbbat gondolni, mint egy ily olajjal bekent 's befeketített alakot, egy egy széles fejer körrel a' szemek körül, hasonló színű [húzott?] vonáso-

Einigeborene von Königs-Georg-Hafen

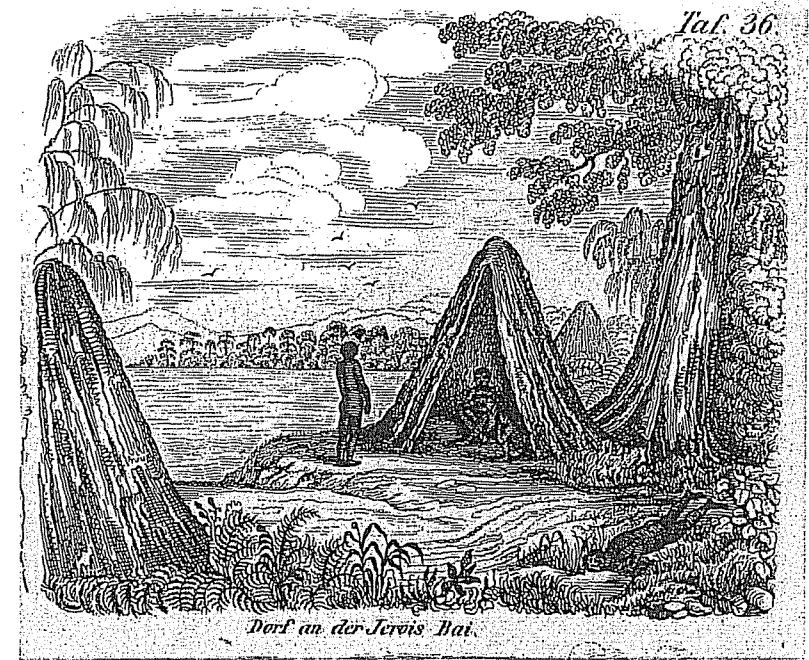
1. kép

2. kép

kat a' karokon, czombokon és lábakon? Néha feketével bemázolva, fejeér vonásokkal a' széleken, *ijesztő vázakat képeznek.*" (2. kép)

Lakóhelyük európai szemmel nézve igen nyomorúságos: „olgy nyomorultak a'mint csak képzelni lehet. Az erdők lakójának kunyhója egyszerű fahéjból áll, melly középén meg van hajtvva, 's két végivel a'

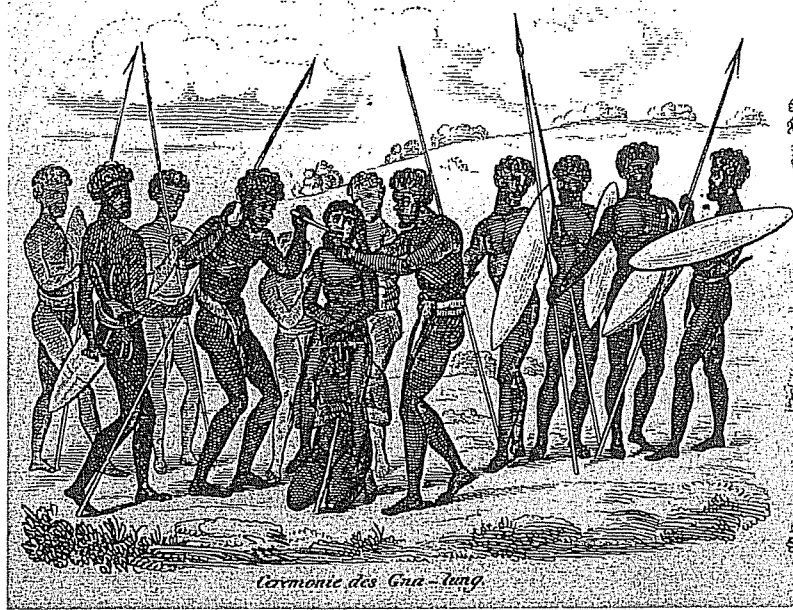

3. kép

földben megerősítve, 's melly legfeljebb is tökéletlenül képes esső és széltől megóvni szerencsétlen lakóját. Magokkal soha sem viszik." (3. kép)

Rítusaik európai szemmel nézve kegyetlenek és erőszakosak: „Az ifjoknak... midőn a' férfit korba lépnek át, egy fogokat rántják ki, mi nagy ünnepellyel megy végbe." (4. kép)

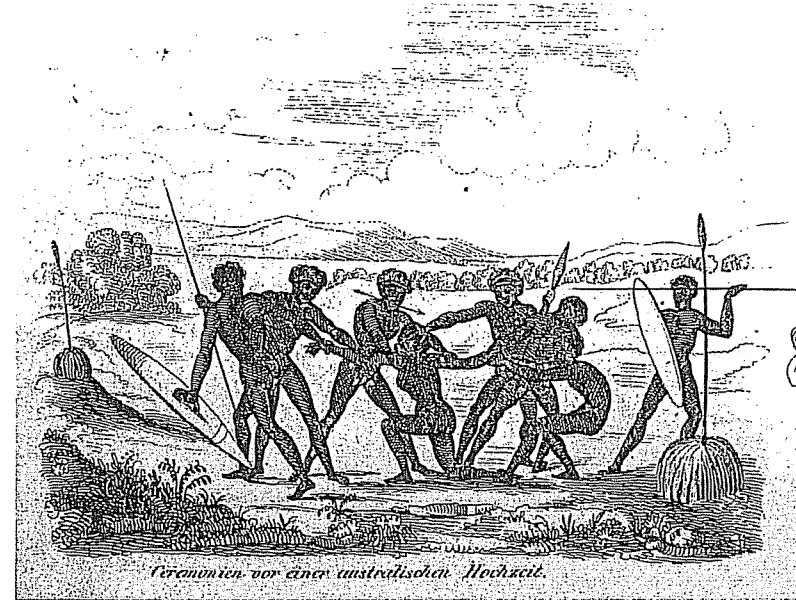
Végül, hasonló szellemben a házasság rítusáról: „Azt mondák, hogy az asszonyok valami érzékeny gyöngédséggel bírnak. Nem botránkoztató gondolat-e az, hogy rájuk nézve a' szerelem' előjátéka az erőszak, még pedig a' legdurvább természetű erőszak? Ezen gya-

4. kép

lázatos és vad szenvedelem szerencsétlen áldozatait... mindég idegen sőt ellenséges néptörzsekben keresik a férfiak. Szükséges tehát a titok, s a szegény szerencsétlen, pártfogói távollétében ragadtatik el.” (Vagyis: az őslakosok *exogámiát* gyakorolnak, az erőszakos nőrablás szokásával egybekötve, amelynek során a menyasszony bánalmakat szenvedhet.) (5. kép)

Almási Balogh Pál kismonográfiáját végül ezekkel a sorokkal fejezi be: „Jelen közléseket e’ távol föld’ lakosról Collins’ egykori igen helyes észrevételével zárom be. Ha új Sud-Wallis’ bennszülötteinek barbarus szokásait s embertelen módjait jobban esmerjük, megszündünk csudálkozni népessége’ csekélységén. A’ dolgok’ ezen állapotját sok okok elősegítik: azon folytonos harcz melyben élnek, azon baromi mód, mellyel asszonyaikkal bánnak” stb. Összegezve,

5. kép

azt láthatjuk, hogy az idézett szerzők nyomán és a korszak hierarchizált társadalomfejlődési sémáinak a jegyében Almási Balogh Pál is jószereivel az *állatokhoz közel álló barbároknak* tekintette Ausztrália őslakóit, ám társadalmuk jellegzetességeit – adott stádiumát – nem önmagából, hanem a *természeti környezetből*, annak mostohaságából igyekezett magyarázni. Idézem: „Mi nagy hatással van az *éghajlat* s *föld minéműsége* az ember testszerkezetére, s erkölcsi tulajdonságira, Australia’ bennszülötteinél is láthatjuk.” Az őslakosok „nemünk legalsóbb fokozatán állnak”, „csekély számúak, s folytonos küzdelemben élnek mostoha környezetükkel”.

Mivel a fentiekben bemutatott anyag egy még le nem zárt kutatás, befejezésül csak annyit szeretnék mondani, hogy magyarországi etnológianknak ez az Ausztrália-kismonográfiával jelzett – egyik –

születése úgy tűnik, *vetélés* is volt egyben. Az írás elfelejtődött, ismeretlenségbe süllyedt, nemcsak napjainkra, hanem már a keletkezését közvetlenül követő időkre is. Ha Hunfalvy Jánossal kezdtem ezt a tanulmányt, hadd zárjam is ővele. Az 1870-es években tartott egyetemes néprajzi előadásában Ausztrália tárgyalása kapcsán Hunfalvy *egyetlen szóval sem emlékezett meg* arról, hogy úgy negyven évvel korábban egy polihisztor orvosdoktor már készített Magyarországon egy részletes – bár kétségtelenül elfogult és a maga antropológia-történeti helyén kezelendő, ámde – magyar nyelvű munkát a déli kontinens őslakosainak a kultúrájáról.¹⁹

A képek forrása:

Jules Dumont d'Urville et al (szerk.): *Malerische Reise um die Welt*. Verfaßt von einer Gesellschaft Reisender und Gelehrter. Ins Deutsche übertragen... von Dr. A. Diezmann. Band II. Industrie-Comptoir (Baumgärtner), Leipzig, 1835.

¹⁹ Almási Balogh Pál kéziratosa Ausztrália-kismonográfiáját a közeljövőben az *Orvostörténeti Közlemények*ben szándékozom közzétenni, majd forrásairól, antropológia-történeti kontextusairól nagyobb áttekintő tanulmányt kívánok készíteni.

A 18–19. SZÁZADI MEDICINA INTÉZMÉNYI KERETEI

goloiden. Während Blumenbachs Auffassung der kaukasischen Rasse etwa über William Lawrence nicht nur Eingang in die englische Fachliteratur, sondern auch in die Alltagssprache findet, lässt sich Meiners rassistische Ausdeutung auf die Theorien Gobineaus rückbeziehen. Aus diesen unterschiedlichen Interpretationen einer sich zusehends historisch fundierenden Anthropologie erwächst damit vor allem in Göttingen mit Meiners versus Blumenbach und Lichtenberg ein Streit um die Gleichwertigkeit und damit natürlich die Gleichberechtigung der Rassen, aus der sich dann wiederum aktuelle Handlungsmaßgaben legitimieren ließen.

ILDIKÓ SZ. KRISTÓF

The Body of the Australian Aborigines

**An Unknown Manuscript of the Physician Pál Almási
Balogh (1794–1867)
and the Birth of Anthropology in Hungary**

The article presents a manuscript entitled „The Man in Australia” (*Az ember Australiában*) that the author has found in one of the collections of private files in the Library of Eötvös Loránd University, Budapest. It has been preserved in the miscellaneous files of Pál Almási Balogh, a Hungarian physician from the first half of the 19th century. The manuscript, written in Hungarian, consists altogether of six sheets of paper and it discusses the bodily structure and the geographical environment of the Australian native peoples. It is made of parts like „Religion”, „Habitation”, „Way of life”, „Marriage”, „Superstition”, „Inclinations”, „Dress”, and „Language,” it seems to have been compiled from the works of Jules Dumont d’Urville, David Collins, George Barrington, Alan Cunningham, and other Western European explorers and natural historians of Australia. This work has never been published, and it has been completely unknown to Hungarian ethnographers/anthropologists as well as historians of science. In the opinion of the author, the manuscript is nothing else than the first ethnographical/anthropological monography that has ever been written on the native inhabitants of Australia in Hungary. The manuscript is not dated, so it is only from the inner, textual references and some important visual/figural allusions that the author could estimate the time period in which it could have come into existence (some time after 1835).

Tudománytörténeti sorozatunk második köte-
te, a *Formációk és metamorfózisok* című geológia-
történeti tanulmánygyűjteményhez hasonlóan,
a 18–19. századi filozófia, irodalom és szaktudomá-
nyok egymásra hatását kívánja bemutatni. Az itt köz-
zétett írások a különféle kulturális és tudományos
területek (mindenekelőtt a medicina és a biológiai
antropológia) emberi testről alkotott felfogását vizs-
gálják, elsődlegesen azon történeti folyamat rekonst-
ruálásának igényével, amelynek során a linneánus ti-
pológiai módszert a morfogenetikus felfogás váltotta
fel. E megközelítési mód kialakulásának legfontosabb
helyszínei a korabeli Göttingen, Jéna és Weimar vol-
tak, egyik legpregnansabb példája pedig a jelensége-
ket egymásba tükröztető goethei metódus. A késői fel-
világosodástól a romantika koráig végbement jelentős
szemléleti változások hatása e diszciplínák későbbi
történetében is megmutatkozik, mint ahogyan az ek-
kor lezajlott instrumentalizálódási folyamat is hosszú
távon működőképes intézményeket eredményezett.
A kötet írásai, a jelzett aspektusok nyomán követésén
túl, a magyar vonatkozásokat is ismertetik.

ISBN 978 963 693 548 1

2500 Ft

Egymásba tükröződő emberképek

Az emberi test a 18–19. századi
filozófiában, medicinában
és antropológiában

Szerkesztette
GURKA DEZSŐ

Gondolat

Egymásba tükröződő emberképek

Az emberi test
a 18–19. századi
filozófiában, medicinában
és antropológiában

Szerkesztette
GURKA DEZSŐ

Gondolat Kiadó
Budapest, 2014

A kötet megjelenését a Szent István Egyetem Alkalmazott Bölcsészeti és Pedagógiai Karának szarvasi Pedagógiai Intézete támogatta.

© Szerzők, 2014
Szerkesztés © Gurka Dezső, 2014
© Gondolat Kiadó, 2014

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

www.gondolatkiado.hu
gondolatkiado.blog.hu
facebook.com/gondolatkiado
twitter.com/gondolatkiado

A kiadásért felel Bácskai István
Szöveggondozó Gál Mihály
Műszaki szerkesztő Pintér László
A borítón Johann Wolfgang Goethe anatómiai rajza látható, melyet itáliai utazása során, az 1786 és 1788 közötti időszakban készített.
<http://www.casadigoethe.it/de/veranstaltungen/213.html>
Tördelő Lipót Éva
Nyomta és kötötte Rolling-Site Nyomda

ISBN 978 963 693 548 1

Tartalom

Előszó	9
OLAF BREIDBACH: Goethe metamorfózistanáról	11
TEST ÉS LÉLEK A 18–19. SZÁZADI FILOZÓFIÁBAN	
GYENGE ZOLTÁN: A lényegtelen ember – elmélkedések a kanti antropológiáról	39
BÉKÉS VERA: „Test és lélek: paripa járomba fogva egy ökör mellé.” Georg Christoph Lichtenberg a testről és lélekről	49
TÓTH TAMÁS: Gondolatok a humboldti antropológiáról – tudománytörténeti szemszögből	63
LOBOCZKY JÁNOS: Schiller fiziológiai-filozófiai antropológiája	76
MESTER BÉLA: Ideggyengeség és hipochondria. Betegségmetaforák a 19. század első felének magyar filozófiai vitáiban	87

A KORABELI MEDICINA ÉS ANTROPOLÓGIA SZEMLÉLETI ALAPJAI

- MAGYAR LÁSZLÓ ANDRÁS: A test mint gép –
a metaforától a valóságig 99
- GURKA DEZSŐ: A „kaukázusi rassz” fogalmának
interpretációi a 18. századi német filozófiai
és antropológiai vitákban 108
- SZ. KRISTÓF ILDIKÓ: Az ausztrál bennszülöttek teste.
Almási Balogh Pál ismeretlen kézírata és az etnológia
(egyik) születése Magyarországon 127

A 18–19. SZÁZADI MEDICINA INTÉZMÉNYI KERETEI

- MOLNÁR LÁSZLÓ: Az egyetemi szintű orvosképzés
Magyarországon a 18–19. században 147
- KRÁSZ LILLA: Az egészségügyi igazgatás kulturális
technikái a 18. századi Magyarországon 157

A ROMANTIKA KORÁNAK MEDICINÁJA

- ANDRÉ KARLICZEK: Az ember a normának megfelelő
és normától eltérő között. A szaporodás és a születési
rendellenességek a preformációtan tükrében 175
- NEMES CSABA: A mesmerizmus szerepe a műtéti
éztelenítésben 189
- BARTHA JUDIT: Magnetikus kúrák: a mesmerizmus
művészi ábrázolása E. T. A. Hoffmann orvosi
vonatkozású elbeszéléseiben 201

A BIOLÓGIAI ANTROPOLÓGIA KEZDETEI ÉS KIBONTAKOZÁSA

- FARKAS L. GYULA: A biológiai antropológia története 215
- JÓZSA LÁSZLÓ: A paleopatológia születése
a 19. században 227
- PAP ILDIKÓ – SZIKOSSY ILDIKÓ – KUSTÁR ÁGNES –
PÁLFI GYÖRGY: A multidiszciplináris múmiakutatás
Magyarországon – különös tekintettel
a 18. századi váci múmiákra 237
- Resümees/Summaries 249
- A kötet szerzői 273

PAP ILDIKÓ, PHD
tárgyigazgató
Magyar Természettudományi Múzeum
Embertani Tár

PÁLFI GYÖRGY, CSC HABIL.
tanszékegyetemi docens
Szegedi Tudományegyetem
Természettudományi Kar
Embertani Tanszék

SZ. KRISTÓF ILDIKÓ, CSC
tudományos főmunkatárs
MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Néprajztudományi Intézet

SZIKOSSY ILDIKÓ
főmuzeológus
Magyar Természettudományi Múzeum
Embertani Tár

TÓTH TAMÁS, CSC HABIL.
professor emeritus
Szent István Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Társadalomtudományi Intézet
Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék